

5.1 מקורות המנהג

אלה הם עיקרי ממצאיי על מקור המנהג:
אין זכר ב"שלחן ערוך" ובנושאי כליו הקדומים למנהג הכרזת המולד, שהונהגה רק לפני כ-200 שנה.

נדמה לי, שהגורם העיקרי להפצת מנהג ההכרזה על המולד, היה הבאת מנהג דומה, דרך אגב, בספר "שערי אפרים" על הלכות קריאת התורה. ספר זה נכתב על ידי הרב אפרים זלמן מרגליות ז"ל מבראד, שהיה כידוע מגדולי פוסקי זמנו (נפטר תקפ"ח), בן דורו של בעל 'חת"ם סופר'. ספריו זכו לפופולריות עצומה והודפסו במהדורות רבות, בתוכם גם ספר זה. וכך לשון רבנו (בשער י', ל"ז): "יש מי שכתב, שנכון לידע בשעה שמברכין החודש אימתי יהיה המולד. והטעם, לפי שעיקר של שם חודש הוא על חידושה של לבנה, שהוא המולד... ואם לא ידע לא עיכב, והעיקר הוא לידע יום קביעת ראש חודש בבירור!" מכאן העתיקו כנראה בסידורים החדשים "נכון לידע המולד קודם שמברכין החודש".
סתם רבנו ולא פירש מי הוא ה"יש מי שכתב", דהיינו ע"י מי ואיפה הונהג המנהג החדש של ידיעת המולד.

מובא בספר "בירור הלכה", תניינא (מהרב יחיאל אברהם זילבר, אורח חיים, סימן תי"ז, עמוד קפ"ז בני ברק, ה'תשנ"ג), ש"נכון לידע..." זו לשון בעל ה"תניא" זי"ע, בסידורו. יש מי שמפקפק, אם ראה בעל "שערי אפרים" את סידור בעל ה"תניא", ואין הדעת נוטה שבעל ה"תניא" הנהיג מנהג חדש שלא ראה אצל קודמיו. יש לשער שהיה לפני שניהם מקור עתיק יותר לדרישה לידע את המולד בשעת הכרזת ראש חודש (מפי הרב דוד צבי הילמן - מבני ברק).
סידורי תפילה עם הערות בעל ה"תניא" הוהדרו פעמים אחדות, בין היתר גם בידי הרב אברהם דוד לאוואוט, תוך הוספות מאת המהדיר בשם "שער הכולל י"ב שערי תפילה". ר' אברהם דוד מביא בביאורו שם (פרק כו, "ברכת המלך והקהל וברכת החודש", בסעיף ז):

"נכון לידע המולד. י"ל (יש לומר) שהוא ע"פ (על פי) שנמצא במסכת סופרים פרק יט, הלכה ט, בזמן שהיו מקדשין החדש ע"פ עדות ראיות מולד הלבנה... לכן גם עתה שעושין דוגמתו בשבת שלפניו, נכון לידע המולד בעת ההיא".
זכה ספר "שערי אפרים" גם למפרשים רבים, ראה למשל את הפירוש "שערי רחמים" מרבי שבתי ליפשיץ מארשיווא (יצא לאחרונה בהוצאה שלישית, ניו-יורק תשל"ה, בהוצאת חברת "מפיצי תורה ממשפחת קול אריה". הפירוש הודפס סביב ה"שערי אפרים").

בעל "שערי רחמים" מביא מקור גם למנהג הכרזת המולד (בנוסף ל"נכון לידע"), בהסתמך על הספר "ליקוטי מהרי"ח" (ח"ג, בהשמות לחלק ב'. המחבר הוא רבי ישראל חיים פרידמאן אב"ד ראחוב, בהונגריה הישנה (נפטר תרפ"ב), ראה מהדורת צילום ירושלים, תש"ל). לפי "ליקוטי מהרי"ח", הונהג המנהג, "על ידי מוהר"ם בעיר רומנוב". מסתבר שמדובר ברבי מנחם מנדל מרימנוב (נפטר תקע"ה), תלמידו של רבי אלימלך מליז'נסק. תלמידי רבי מנחם מנדל היו מראשוני

החסידות בהונגריה, כמו רבי יחזקאל פאנעט רבה של קרלסבורג, טרנסילוניה (היום: אלבא-יוליה, ברומניה).

עוד מביא "שערי רחמים" מקור מעניין: מספר "קרנות צדיק", שנושאו תיקון "פגם הברית" (פרק ג', עמוד צ"ג). מחבר הספר הוא הרב אליהו סלימאן מאני ז"ל, שעלה מבבל ונעשה אב"ד ור"מ חברון (בכולל הספרדים). וכך כותב בעל "קרנות צדיק":

"עוד מתיקון הברית, בשבת שלפני ר"ח (= ראש חודש), בעת שמברכין את החודש, כשיאמר "מי שעשה נסים לאבותינו, יזכור (!) שעת המולד באיזה יום ובאיזה שעה ובאיזה חלק יהיה. כך שמעתי בשם מקובלים".

כדאי לציין, שאין "קרנות צדיק" מזכיר אפילו ברמז את מנהג הכרזת המולד בציבור בבית הכנסת, אלא מיעץ "לזכור", דהיינו לחשוב על המולד בשעת אמירת "מי שעשה נסים". מעניין, שההסכמות למהדורה הירושלמית של הספר "קרנות צדיק" הם אך ורק מרבני האשכנזים בירושלים, והמהדיר הוא ר' יוסף הארטמאן מק"ק עניעד (= הונגריה).

עוד מביא בעל "לקוטי מהרי"ח", שרב אחד העיר לו נגד המנהג של הכרזת המולד, בהסתמך על הספר "אוהב ישראל" (מאת ר' אברהם יהושע העשיל מאפטא), פרשת בא, הנותן רמז לדבריו מהפסוק (אסתר, ב, כ): "אין אסתר מגדת מולדתה", (עיוני בספר "אוהב ישראל" מראה, שאין הרב מאפטא מתייחס שם כלל להכרזת המולד בבית הכנסת, ראה שם).

מחבר הספר הנזכר "בירור הלכה", תניינא, מוסיף (שם): "ע"פ זה נהגו בבתי המדרש של בעלזא ש'לא היו מכריזים מתי המולד' (מנהגי בעלזא, עמוד ל"ה). ואמנם גם בבתי מדרש של בעלזא ראיתי שכל אחד מברר לעצמו זמן המולד ואך אין מכריזים בפרהסיא". גם חסידי ויז'ניץ ולעלוב אין נוהגים להכריז על המולד בפומבי, אלא מוסרים אותו איש לרעהו (הרב מ' גנוט).

הרב י"ח זילבר מביא עוד מקור חשוב ל"נכון לידע המולד" (ראה שם. מידע זה הורחב על פי הרב דוד צבי הילמן מבני ברק):

מובא בספר "דברי קהלת" (קרי: קהילות), "המודיע עניין תפילות ק"ק (קהילה קדושה) פרנקפורט על-מייין", משנת תרכ"ב (עמוד 462), שמחברו הוא הרב שלמה זלמן בן אהרן יחיאל מיכל גייגר, "יושב אהלי תורה והוראה", בזו הלשון:

"המנהג שחזן מביט בלוח, לדעת מתי המולד לפני (!) ש"ק (= שבת קודש) שמברכים החודש, שיוכל להגיד לשואלים. והטעם נ"ל (= נראה לי) שעל ידי כן יראה בלוח גם יום ראש חודש ולא יטעה כשמברך".

יש לדעת שסבו של מחבר זה, המוזכר בהקדמה לחיבורו, היה הדיין רבי אליעזר וואלוי (WALLAU) הלוי ז"ל מחוגו של רבי נתן אדלר ז"ל בפרנקפורט. רבי נתן וחוגו הושפעו עמוקות ממנהגי המקובלים שהגיעו אליהם מארץ ישראל, בעיקר באמצעות רבי חיים מודעי ז"ל, חכם ספרדי שישב בביתו בפרנקפורט שנים אחדות.

חוקר מנהגי אשכנז, הרב בנימין שלמה המבורגר מבני ברק, מצא אזכור נוסף, קדום ביותר, של מנהג ידיעת המולד בשעת הכרזת ראש חודש. מובא בקונטרס הנדיר "צאן הנחלות", מרבי יהודה מילר, הנספח לעותקים ספורים של הספר "נ' ה'ג כצאן יוסף", ונדפס בשנת תע"ח: "מדין הכרזת ר"ח (= ראש חודש) בשבת שקודם ר"ח, ... כתבתי בכתביי, מה שנוהגין לראות בתוך הלוח אימתי יהי המולד, הוא טעות, אלא צריך לראות המולד מחדש העבר ולחשוב... המולד של עכשיו, 'כי היא חכמתכם'."

בסיכום, מכל הנ"ל מתקבלת התמונה הבאה:

א) כנראה מסורת מקובלים עתיקת יומין היא לדעת (ורק לדעת!) את זמן המולד בעת ההכרזה של ראש החודש הבא, ואם קבלה היא נקבלנה. הרמז ברור גם למי שאין לו עסק בנסתרות, ואם מותר לי לבטאו: יש לעורר את רחמי שמים להחזרת העטרה לישנה על ידי הזכרת מעמד קידוש החודש בימי הסנהדרין, וכן להורות תיקון למי שפגם בהולדה (= "פגם הברית"), שתיקונו "זכירת המולד". עדיין לא הצלחתי למצוא את המקור המשותף של מחברי "צאן הנחלות", סידור בעל ה"תניא", "שערי אפרים", "קרנות צדיק" ו"דברי קהלת" ואחרים למנהג זה.

מחברים אלה הושפעו כנראה מחוגים שונים של בעלי מסורות קבליות שהם: מקובלי אשכנז (שאחרי האר"י ז"ל), חסידים (מתלמידי הבעש"ט), המקובלים הטרומ-חסידיים בפולין (מחוג חכמי ה"קלויז" בעיר בראדי שבמזרח גליציה), מקובלי בבל, ומקובלי אשכנז המערבית (מבית מדרשו של רבי נתן אדלר בפרנקפורט). יש רגליים להשערה שכולם שאבו באופן בלתי תלוי זה בזה, ממסורות המקובלים הספרדיים בארץ ישראל ומחיבוריהם.

ב) גדולי החסידות, כנראה רבי מנחם מנדל מרימנוב וחוגו, קבעו את מנהג הכרזת המולד ברבים. המנהג הופץ ביתר שאת על ידי תלמידיו והתפשט בעיקר בגליציה ובהונגריה המזרחית על ידי תלמידיו.

ג) רבנו אפרים זלמן מרגליות רושם את מנהג ידיעת המולד, שהרחבתה להכרזה פומבית התפשטה כבר כנראה במקומו על ידי החסידים ומקיימו, עם הסתייגויות רבות (ראה להלן).

ד) הבאת המנהג "נכון לידע" על ידי ר' אפרים זלמן בספרו "שערי אפרים", "הכשירה" גם את המנהג המורחב של החסידים, גם בקהילות המתנגדים, במיוחד באלו שהיו עדיין במצב גיבוש מנהגים (כמו קהילות מערב-הונגריה, מתפללי נוסח אשכנז, בהתחלת המאה ה-19).

ה) בקהילות עתיקות, בעלות מנהגים מגובשים, כדוגמת קהילת פרנקפורט דמיין, המקפידות שלא להנהיג מנהגים, חדשות לבקרים, לא קיבלו את המנהג החדש של הכרזת המולד מעולם. עד היום אין המנהג מוכר ברבות מקהילות יוצאי אשכנז

(כגון בקהילת "עדת ישורון" בציריך, שווייץ ובנותיה שקיבלו עליהן את מנהג דרום גרמניה, על דקדוקיו ופרטיו).

חשוב להזכיר את היחס המסויג של רבנו אפרים זלמן למנהג של פרסום המולד והדפסתו בסידורי התפילה, עד שנדמה, שהוא מביא אותו רק כדי לבטא הסתייגותו מגידולי הפרא שהביא בעקבותיו. וזו לשונו (שער י, לז): "העיקר הוא לידע יום קביעת ר"ח בבירור, ונמצאו מדפיסי סידורים, חדשים מקרוב התחכמו, והדפיסו בסידורים מולדות ור"ח... ותקנתם זו קלקלתם... לא על זה בלבד יש לקבול, אלא גם על ספרי מחזורים וסליחות וסידורים אשר לבקרים מתחדשים ומרבים להביא דיני דינים ועושים פְּנִיָּם (ירמיה ז, יח; מד, יט; במקור הוא כינוי לתקרובת ל"צבא השמים", מפולחני עבודה זרה, וכאן זה אולי רמז עוקצני על "הכוונות" הנדפסות בסידורים החדשים. הרב מ' גנוט), אשר לא שערום אבותינו, ועיקרי התפילות והתחנונים עלו קמשונים..."

אכן מילים כדרבונות. הרבה צווחו גדולים על מנהגים חדשים, שבאים באיטלה של "צדקות", ואחרי זמן מה צצים דקדוקיהם ודקדוקי דקדוקיהם, עד שלבסוף מתקבל הרושם, שהטפל הוא העיקר, ואין כאן המקום להאריך בזה.

5.2 דעת הפוסקים האחרונים בנידון

הפוסקים המובהקים היחידים בדורות האחרונים שנמצא אצלם זכר למנהג "נכון לידע המולד" הם:

"ערוך השלחן", "אורח חיים", סימן תי"ז, הלכות ראש חודש, סעיף ח', וזה לשונו: "מנהגנו לעמוד בעת שמברכין החדש דוגמת קידוש החודש שהיה מעומד, ונראה דלכן המנהג לידע המולד בעת שמברכים החדש, דהב"ד (= דהבית דין) כשקידשו, פשיטא שבלא ידיעת המולד לא היו מקדשין".

"פתחי עולם ומטעמי השלחן" על שלחן ערוך, אורח חיים (מרבי דב בער קאראסיק, תר"ס) בסימן תי"ז, סימן קטן א'.

"כף החיים" (מרבי יעקב חיים סופר, מעולי בבל), כאן, סעיף קטן ז'. ב"משנה ברורה" לא מוזכר בנידון דבר (הרב י"א זילבר). ב"כל המקורות הנ"ל אין זכר למנהג להכריז בפומבי את זמן המולד" (הערת "בירור הלכה", שם).

בספרי "שאלות ותשובות" ראיתי התייחסות אחת למנהג - וזאת דווקא לשלילה! בשו"ת "מטה לוי" מהרב מרדכי הלוי הורוויץ ז"ל רבה של "ורנקנורט (כך!) על נהר מוין (כך!) (ראה הוצאת "דבר ירושלים", בההדרת נכדו הרב ברוך הורוביץ, ירושלים, תשל"ט) בעמוד 30, סימן כ"ד, מובאת שאלה למחבר משנת ששו"ן (= 5656), שנשאלה על ידי הרב משה יאקאבזאן מהמבורג, אב"ד דק"ק גנעזן, בנידון. הרב השואל מתעניין, אם להתעקש על הנהגת הכרזת המולד, שראה ב"סידור המנהגים" של הרב הגאון (= הרב שלמה צבי שי"ק) נ"י דק"ק קארצאג במדינת אונגרו, שהביאו בשם ספר "דרך פקודיך". מספר זה, המבאר תרי"ג מצוות בדרך פרד"ס, משתמע: ש"יש מקומות שהנהיגו את עצמם מימים

קדמונים(?) להכריז המולד, וכן שמעתי ממרן ואורן של ישראל, מורנו הרב עזריאל הילדעזיהימער, כשהיה מתפלל בבית הכנסת של בחורים... (אבל כנראה לא בבית הכנסת הראשי של הקהילה!!).

המשיב עונה לשואל, שלא מצא את אזכור המנהג בספר "דרך פקודיך", "שמחברו היה מהחסידים המפורסמים בדור שלפנינו, הרב מוה"ר צבי אלימלך ז"ל דק"ק דינאב" (נפטר בשנת תר"א. י"ל), וממשיך: "על כן אמרתי, מנהג כזה לא ראיתי ולא שמענו ואין לנו בדור יתום הזה לתקן חדשות כמו אלה, ובפרט לקבוע דבר חדש בבית-הכנסת".

נסכם ונסיים ברמז על דברי הרב הורוויץ ז"ל:

אין לנו בדור יתום זה לשנות מנהגים שהתקבלו - אם כדין או אולי שלא כדין - ע"י קהילות רבות בישראל. ואם כבר גמלה בלבנו ההחלטה להכריז על המולד, עלינו להמשיך לנקוב את המולד, בצורה כפי שזה נקבע ע"י חכמי העיבור, קובעי הלוח. אין לסטות מכך לא בזמן "שעון הקיץ" ולא במקומות שמחוץ לירושלים, ואין מקום ל"דיוקים" למיניהם, לא לפי "המולד האמיתי" לא לפי "שעון ארץ ישראל" ולא לפי "זמן ירושלים הממוצע" על פי שעונו האזורי, כי כל הדיוקים הללו ודומיהם, גורעים ואינם מוסיפים.

אני מקווה, שהצלחתי לשכנע את הלומדים ואת מציעי השינויים בצורת הכרזת המולד, להסיר את הצעותיהם, ונברך אותם ב"יישר כוחכם ששיברתם", הן על הדרישה והן על הפרישה, ונקרא עליהם את המשך תשובתו היפה של הרב הורוויץ ז"ל לשואלו:

"ואף שמעלת תורתו נ"י לשם-שמים נתכוין, ובלי ספק יקבל שכרו משמים, מכל מקום אם יתקן כאשר כתבתי, שיכתוב המולד על פתח בית-הכנסת (לפי שעות חז"ל! י"ל) יקיים "מוצא שפתוך תשמור" בזה, ואז בלי שום פקפוק יכול לבטל את המנהג אשר תיקן בעצמו (הכרזת המולד. י"ל) ויקבל גם כן שכר על הפרישה, ומאחר שת"ח (תלמידי חכמים) כל זמן שמזקינים דעתן מתיישבת (משנה, סוף מסכת קנים. הרב מ' גנוט), הרי ת"ח יכול לבטל מה שתיקן בעצמו מקודם, כיון שגדול בחכמה ובמנין, מכמו שהיה בשעת התקנה".

מי ייתן שיסכימו פוסקי הדור עם דבריי הנ"ל, וברור שכל מה שכתבתי רק להגדיל תורה ולהאדירה באתי, ולא לפסוק הלכה ללא רשות, גם אם הצעתי מהווה רק קיום המנהג הקיים.

שלמי תודה: לאישים הבאים שעזרו לי באיסוף החומר המובא (בסדר א-ב):

לרב מרדכי גנוט, בעל האכסניה של הלוח "דבר בעתו", בני ברק.

לרב ברוך הורוויץ, ראש ישיבת "דבר ירושלים", ירושלים.

לרב שריה דבליצקי, תלמיד חכם ואיש האשכולות, בני ברק.

לרב דוד צבי הילמן, תלמיד חכם וחוקר, מומחה לספרים עתיקים ונדירים,

בני ברק.

לרב בנימין שלמה המבורגר, חוקר מנהגי אשכנז, בני ברק.
למר שמעון וירצבורגר, מתמטיקאי, תל אביב.
לרב יחיאל אברהם זילבר, ז"ל, מחבר "בירור הלכה", בני ברק.
למו"ר הרב אליהו כץ ז"ל, הרב הראשי לבאר שבע.
לבני אביגדור לוינגר, נווה דקלים (גוש קטיף).
לרב דב רוזנברג, העורך לשעבר של לוח חסידי צאנז בארה"ב, קריית צאנז, נתניה.
ולרבים אחרים שמסרו לי מאוצר ידיעותיהם ו"טוב-עין הוא יברך" (יש לקרוא: יבורך, משלי כ"ב, ט).

6. חיבורים שהוזכרו במאמר, בסדר א-ב של שמותיהם
(ברוב המקרים: המהדורות הראשונות)

- * אוהב ישראל, ה"ר אברהם יהושע העשל מאפטא, באורים על התורה (בדרכי החסידים), זיטומיר, תרכ"ג.
- * בירור הלכה, על אורח חיים, מהדורא קמא, ה"ר יחיאל אברהם זילבר, בני ברק, ה'תשל"ו.
- * כנ"ל, מהדורא תניינא, המחבר כנ"ל, בני ברק, ה'תשנ"ג.
- * בני ציון, ה"ר דוד שפירא, תשובות להלכה בענין שנת השמיטה והלכותיה, מולדות ותקופות, חלק ראשון, ירושלים, תרצ"ח.
- * דברי קהלת (קרי: קהילות), ה"ר שלמה זלמן ב"ר אהרן יחיאל מיכל גייגר, על המנהגים וטעמיהם וסדר התפילות, בעיר פרנקפורט על מיין והקהלות הנגררות אחריה, פרנקפורט על מיין, תרכ"ב-כ"ח.
- * דרך פקודיך, ה"ר צבי אלימלך שפירא (מדינאב), ביאור תרי"ג מצות באורח פרד"ס, לבוב, תרי"א.
- * האנציקלופדיה העברית, ערך: "לוח", כרך כא, ירושלים, תשכ"ט.
- * המעין, כתב עת, מוצא לאור על ידי מוסד יצחק ברייער של פועלי אגודת ישראל, כרך כ"ד, גליון ג', שם, בעמוד 26, שמעון וירצבורגר: זמן המולד בלוחות המתפרסמים בארץ. ירושלים, כרך כ"ד, גליון ג', ניסן, תשד"ם.
- * כנ"ל, תגובות למאמר וירצבורגר מאת, הרב א' טוקצינסקי: זמן מולד הלבנה, ומאת ד"ר חיים מנדלבוים: זמן